

NYÁRI GÁBOR

A '45-ÖS EMIGRÁCIÓ ELSŐ ÉVEI

Márai Sándor találóan fogalmazta meg: „A száműzetés egyik titka: lemondani, sértődés nélkül, minden külső igényről. A másik titok: nem mondani le – semmilyen körülmények között –, semmiféle belső igényről.”

A mikor a hazájukat valamilyen okból elhagyó magyarok történetét vizsgáljuk, és említésre kerülnek a különböző „emigrációs hullámok”, általában a népesség számát tekintve a 19. század végén, a 20. század első éveiben Amerikába „kitántorgó másfél milli emberünk” és az 1956-os menekültek kerülnek említésre, míg a politikai szinten szerepet vállaló csoportok közül a Károlyi- és a kommunista emigráció vagy a második világháború utáni átmeneti demokratikus korszakban szerepet vállaló, majd a kialakuló diktatúra által elüldözött személyek. Bár az utóbbi években több történész tollából is megjelentek a témával kapcsolatos munkák,¹ illetve 1990 óta itthon is elérhetőek visszaemlékezések és egyéb írások,² összességében mégis kevesebb szó esik azokról a menekültekről, az úgynevezett '45-ösökről, akik mind számukban, mind politikai és kulturális tevékenységüket tekintve meghatározóak voltak, és talán a legnehezebb sors jutott nekik, amíg magyarságukat megőrizve új otthonra leltek. Jelen tanulmány ennek a '45-ös emigrációnak a történetét kívánja röviden bemutatni.³

Kik voltak és hányan lehettek az úgynevezett '45-ösök?

■ Amikor 1945. május 8-án Európában véget ért a háború, hozzávetőlegesen 800 000–1 000 000 magyar állampolgár tartózkodott az ország határain kívül, döntő többségben az egykori Harna-

dik Birodalom területén. Összetételüket tekintve a valósághoz valószínűleg vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes, az emigráció meghatározó alakjának számadatai állnak a legközelebb: 100 000 katona, 150 000 levente, 300 000 polgári személy (köztük 40 000 nyilas), 250 000 népi német.⁴ Farkas nem említi számításában a koncentrációs táborokból szabaduló – elsősorban zsidó származású – magyar állampolgárokat, akikkel együtt a magyarok száma kitehette az 1 000 000 főt. Jelentősek voltak a háború után a német területeken lévő anyagi javak is: 300 mozdony, 10 000 vasúti kocsi, 400 gépkocsi, 4765 ló, nagy mennyiségű vetőmag és több tízezer tonnányi egyéb anyag. Külön ki kell emelni a Szent Koronát, a Szent Jobbot – amelyet az Amerikai Katonai Misszió még 1945-ben visszaszolgáltatót az augusztus 20-i ünnepségre – és a Nemzeti Bank aranykészletét.⁵

Mivel a menekültek többsége a harcoktól félve hagyta el hazáját, vagy a katonai szolgálat miatt került Nyugatra, ezért a legtöbben igyekeztek a lehető rövidebb idő alatt hazatérni, és szinte azonnal megkezdődött mind a szervezett repatriálás, mind a szervezetlen egyéni vagy csoportos hazavándorlás. Bár a hazavágyók túlnyomó többsége 1945–1946-ban visszatért Magyarországra, maga a folyamat nagyjából csak 1948-ra fejeződött be. Ettől az időponttól nevezhetjük a haza nem térők körülbelül 250 000 főt számláló csoportját emigránsoknak. A kutatás során előkerült elsődleges források⁶ is alátámasztják, hogy az emigrációt választók többsége a katonatisztek közül vagy a polgári, értelmiségi rétegből került ki, akik elsősorban azért maradtak Nyugaton, mert féltek az esetenként jogos, de általában alaptalan számonkéréstől. A tiszteket ez a veszély különösen fenyegette.⁷ Az, hogy a fogság alatti kihallgatások során a nyugati szövetségesek ártatlannak nyilvánították őket, még nem volt garancia arra, hogy Magyarországon nem vár rájuk meghurcolás. A hatóságok sokakat már a vonatról leszállva elhurcoltak,⁸ a több városban kialakított szűrőtáborokban pedig a rendőrség és a Katonapolitikai Osztály közösen vontak szigorú ellenőrzés alá minden hazatérő katonát, sokakat már kész névlistáról kerestek.⁹ A legrosszabb helyzetben azok az egykori SS-katonák voltak, akiket akaraton kívül soroztak be. Bár a Volksbund-tagok között már a második világháború elejétől toborozhatott az SS, az 1944-es megszállás után a hadra fogható, 17. életévüket betöltött svábokat automatikusan ide sorozták be.¹⁰ A háború után azonban nem számított, hogy valaki önként lépett be a fegyveres alakulatba, vagy akarata ellenére vitték el, egyaránt mindenki „fasisztává” változott, és minimum a kitelepítésre kellett számítani. A civilek is okkal féltek a hazatéréstől, abban az esetben is, ha nem követtek el háborús bűnöket. 1945 tavaszán, még a háború vége előtt megindultak az internálások a szovjetek által ellenőrzött országrészen. Az első internáltak pedig a nyilasok mellett a korábbi hivatalnokok és politikusok voltak, akiknek egyetlen „bűnük” az volt, hogy a Horthy-korszak intézményrendszerében dolgoztak, tehát „reakciós elemeknek” számítottak. A Politikai Rendészeti Főosztály 1945. április 12-ig 8260 „fasisztát és reakciót” vett őrizetbe, 1946 márciusáig további 35 000 főt tartóztatott le. Közülük 18 916 főt nyilasnak, 4064-et volksbundistának minősítettek. 5642 fő ellen indult bírósági eljárás, 17 418 személyt internáltak, 9360 személyt rendőri felügyelet alá helyeztek.¹¹ A *Kis Újság* már 1945. december 5-én közölte azt a rendelettervezetet, amely az 1946 elején indult B-listázások alapjául szolgált.¹² Természetesen a „nyugatos” menekültek nem rendelkeztek ilyen pontos információkkal a magyarországi eseményekről, de nem is voltak teljesen tudatlanok.

Ez egyben rámutat arra is, hogy a Szovjetunió a magyar kommunistákkal együtt már a háború utolsó óráiban a teljes hatalomátvételre és a totalitárius diktatúra kiépítésére készült, és a „teljes rendszerváltás” egyik fontos lépcsőfokaként azokat a személyeket, csoportokat, társadalmi rétegeket korlátozta jogsértő módon, akik az előző rendszert működtették. A politikai hatalomátvétel szempontjából mindegy volt, hogy az adott személy további magyarországi működését hogyan lehetetlenítik el, így az internálás, a bebörtönzés, a kivégzés, a B-listázás, a gulágra hurcolás mellett ugyancsak módszer volt sokak esetében az emigrációra kényszerítés – ők alkották elsősorban az úgynevezett ’47-esek csoportját – vagy a már Nyugaton lévők esetében az országtól távol tartás. Ez utóbbinak elsődleges eszköze a propaganda volt, amely a ’45-ösöket fasisztának, antiszemitának, nyilasnak bélyegezte, ez a hamis toposz pedig sajnálatos módon részben a mai napig tartja magát. Valójában az emigrációt választók többsége a Horthy-korszak konzervatív, keresztény, a hagyományokon és a Szent Korona országa ezeréves államiságán alapuló szemléletét vallotta.¹³

A kialakult helyzetről igen pontos képet festett az emigrációban működő segélyező szervezet, a Református Lelkigondozó Szolgálat 1948-as jelentése:

„A németországi és ausztriai menekült magyarság helyzetének okát »ex-enemy« állapotával indokolják és a náci bűnök bélyegét nyomják reánk. [...] Ehhez még csak az fogható, amikor édes hazánk felől pedig a nyugatos reakció és a hazaárulás vádját olvassák reánk. Ezekkel szemben ugyanis az igazság az, hogy itt nem egy náci vagy nyilas és nem is egy reakciós nyugatos emigráns, hanem egy mérhetetlenül és szívtettősen szerencsétlen és nyomorult nép-roncs sýnylódik, a szellemi és fizikai nyomorúság mélyén.”¹⁴

A '45-ösök életkörülményei a világháború utáni első években

■ Közvetlenül a második világháború utáni időszakban mind a hadifoglyok, mind a menekültek életkörülményei siralmasak voltak. Az összesített adatok szerint – elsősorban, de nem kizárólag német területeken – 10 800 000 *Displaced Person*¹⁵ (DP) tartózkodott – ebből 1 650 000 Ausztriában, amely a terület akkori teljes lakosságának 27,5%-át tette ki¹⁶ – számos nemzet tagjaiból összetevődve.¹⁷ Bár a hazatelepülés és hazatelepítés folyamata a fegyverek elhallgatása után szinte azonnal megindult, a DP-k száma még 1945 szeptemberében is elérte a 7 000 000 főt.¹⁸ Ezekhez az óriási számokhoz pedig hozzá kell tenni, hogy nincsenek benne a hadifoglyok, miközben az egykori Harmadik Birodalom romokban hevert, és az otthonukat, megélhetésüket veszített németek száma is legalább 10 000 000-ra rúgott. A német és osztrák területeken bármiféle szervezettek mondható rendszert csak a győztes hatalmak katonasága tartott fent, de még maga Dwight D. Eisenhower is megjegyezte az ellenséges katonákkal kapcsolatban, hogy a „leavenworthi vezérkari akadémián nem tanították, hogy mit kell tenni a sok hadifogollyal, különösen, ha nincs erre elegendő szállítóeszköz”.¹⁹

Az első időszakból a hadifoglyok helyzetéről áll rendelkezésre több forrás, de így is nehéz átfogó képet adni, főleg a létszám tekintetében. Az NSZK külügyminisztériuma szerint 400 000–450 000 magyar katona tartózkodott 1944 szeptemberének végén²⁰ a Harmadik Birodalom területén, akiknek 80%-a esett később hadifogságba.²¹ Farkas 250 000 fegyveresről írt,²² akik közül nyilvánvalóan nem került mindenki fogságba. Ugyanakkor a Magyar Harcosok Bajtársi Közös-

sége (MHBK) által 1950-ben kiadott úgynevezett *Fehér könyv* 280 000 „nyugatos” magyar hadifogolyról tájékoztatott.²³

A brit hadsereg csak az általános kapituláció után találkozott a honvédséggel, ezért a magyarokat nem ellenségként, hanem *Surrendered Enemy Personnel*-ként²⁴ (SEP) kezelték. 1945. szeptember 20-án a brit katonai hatóságok megszüntették a magyarok hadifogoly-státusát, hazatérésük elé nem gördítettek akadályt.²⁵

A francia hadifogságba esettek ennél sokkal rosszabb elbánásban részesültek. Mivel Magyarország és Franciaország között nem volt hadiállapot, hivatalosan nem számítottak hadifogolynak, hanem csak internáltak. Ez azonban csak Ausztria franciák által megszállt területein volt így – itt a magyar katonák szabadban mozoghattak, és még egy őrszolgálat is felállt²⁶ –, Németország francia megszállási övezetében hadifoglyokként és a németekkel egyenrangú „bűnös-ként” kezelték a magyar katonákat is. A francia táborokban uralkodó állapotokról sok mindent elmond, hogy a halálozási arány néhányban meghaladta az egyes náci koncentrációs táborokét.²⁷ Bár lágerenként eltérőek voltak a körülmények, összességében itt volt a legrosszabb a sorsa az egykori magyar katonáknak, akik között gyorsan el is terjedt a szólás, hogy a francia és a szovjet hadifogság között az egyetlen különbség, hogy Franciaországban kevésbé volt hideg. A szemléltetés kedvéért álljon itt egy részlet, amelyet egy magyar vöröskeresztes bizottság készített a St. Priest-i hadifogolytáborról:

„Általános helyzet: A tábor már többször meglátogatta a Nemzetközi Vöröskereszt és különféle katonai és polgári bizottságok. Sajnos, bár valamennyien megállapították, hogy az élelmezés igen gyenge, a javulás igen gyengén volt érezhető. – A foglyok testi legyengülése nagymérvű, de ennek következményeként az erkölcsi erő is alábbhagyott. Nagyfokú elkeseredés vett erőt valamennyiükön, mert családjaikról semmit sem tudnak, nem értik, hogy miért kell nekik francia fogságban lenniük, mikor Magyarország és Franciaország között egyáltalán nem volt háborús viszony. Eddig soha kihallgatva nem voltak, postát nem kaptak.”²⁸

A francia övezetekben végül 1946–1947 telén szüntették meg a magyarok hadifogoly státusát.²⁹

Az amerikai megszálló hatóságok egy 1945. július 6-án kelt rendelete kimondta, hogy a magyar haderő tagjait is hadifoglyoknak kell tekinteni. Az amerikai táborokból 1945. szeptember végén kezdték hazaszállítani a hadifoglyokat és a polgári menekülteket.³⁰ Az amerikai hadifogolytáborokban a körülmények általában a táborparancsnoktól és az őroktól függtek. A vezérkarnak nem volt sem tapasztalata, sem elképzelése arról, hogy mit kezdjen ekkora mennyiségű hadifogollyal, így a minimális szervezést és az egyes nemzetiségű egykori katonák szétválasztását is maguk a hadifoglyok végezték.

A hazavágyóknak sok mindennel számolniuk kellett. Minél később szabadult valaki a hadifogságból, annál erősebb volt honvágya, de annál több információja volt a Magyarországon kialakult helyzetről. Természetesen a legtöbb egyszerű katona a visszatérést választotta családjához, szülőföldjéhez, munkájához. Azok az egykori hadifoglyok, akik végül idegen országban maradtak, hamar megtalálták az utat a többi emigráns magyarhoz, így ekkortól kezdve nem lehet szétválasztani a katonák és a civilek történetének vizsgálatát.

A hadifoglyokénál nagyobb nehézségekbe ütközik a menekült civilek közvetlenül háború utáni történetének bemutatása. Amíg az egykori katonák viszony-

lag szervezetteren kerültek táborokba, és indultak vissza Magyarországra, addig a civilekkel jóval kevesebbet törődtek a megszálló hatóságok. Mivel a magyar szervek sem mutattak túl nagy érdeklődést a menekültek iránt, ezért a különböző egyházak próbálták őket összefogni.³¹

Az 1945-ben kitelepített vagy elmenekült polgári lakosság történetét két részre lehet osztani. Az 1945 és 1949 közötti szakaszban a szervezetlen és kétségbeesett tömeg a mindennapi megélhetésért küzdött a menekülttáborokban, miközben a legtöbben visszatértek Magyarországra. A „nyugatosok” nagyobb számban ott éltek különböző táborokban, ahova a háború végén eljutottak, vagy telepítették őket: Ausztriában (Graz, Salzburg, Innsbruck) és Bajorországban (München, Landshut, Passau, Pfarrkirchen, Eggenfelden, Dingolfing, Ganghöfen, Metten, Rosenheim).³² Ezek részben újonnan létrehozott lágerek voltak – a legnagyobbakat Pockingban és Eggenfeldenben létesítették³³ –, amelyekben hadifoglyokat és civil menekülteket egyaránt elhelyeztek, de esetenként a nyugati szövetséges hatóságok korábbi náci koncentrációs táborokban, például Dachauban helyezték el a DP-eket.³⁴ Volt számos olyan kisebb tábor, amelyeket korábbi laktanyákból vagy iskolákból alakítottak ki. A lágerek többségében a kelet-közép-európai menekülteket vegyesen helyezték el, a különböző nemzetségek között pedig nem volt jó a viszony. A magyar csoportok általában megválasztották helyi vezetőiket, akiknek az érdekképviseleten és a menekültek összeírásán kívül egyik fő feladatuk a többi magyarral való kapcsolat felvétele volt.³⁵ A rossz körülményeket jól mutatja, hogy még három évvel a háború után is a heti élelmiszersegély egy főre átlagosan csupán 255 gramm liszt, 227 gramm bab és borsó, valamint 68 gramm rizs volt.³⁶ Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a nehézségek ellenére már ebben az időszakban sikerült lerakni az alapjait a magyar iskolahálózatnak; a történelmi egyházak segítségével segítségnyújtó szervezetek jöttek létre, illetve már a táborokban megindult a kulturális élet.³⁷

Az 1948–1949-es évek számítanak a legfontosabb választópontnak a '45-ösök életében: a két német állam létrejötte, a vasfüggöny leereszkedése, a Magyarországon végbemenő kommunista hatalomátvétel és az egyéb világpolitikai események stabilizálták a nemzetközi helyzetet, ezzel szertefoszlata az addig sokat hangoztatott reményt, miszerint a szovjet megszállás véget fog érni Közép- és Kelet-Európában, a menekültek pedig egy szabad országba térhetnek vissza. Ezzel együtt nyilvánvalóvá vált az is, hogy sem Németország, sem Ausztria nem tud integrálni ilyen nagyszámú menekültet, így minden nemzet soriban megindult a kivándorlás a világ minden tájára. Bár ez a folyamat 1949-ben még nem ért véget, már ekkor körvonalazható volt, hogy kik azok, akik Nyugat-Németország vagy Ausztria területén kívánnak hosszabb időre letelepedni. Innentől kezdve nagyjából 1953-ig tart az a folyamat, amelynek keretein belül a német nyelvterületen maradt magyarság nemzeti értékeit, hagyományát, kultúráját és nyelvét megőrizve integrálódott a német vagy az osztrák társadalomba.

A '45-ösök politikai nézetei

■ Amint az korábban is említésre került, a '45-ösök nagy része a Horthy-korszak értelmiségi, polgári rétegéhez tartozott, így annak társadalmi és politikai berendezkedését, az ezeréves magyar állam eszmeiségét tekintette kiindulópontnak. Ezt nevezzük „'39-es alapnak”, amely nevét az 1939-es választásról kapta, amely az utolsó olyan országgyűlési választás volt, amely során az ország területén

nem állomásoztak idegen megszálló katonák, a keretek pedig – többé-kevésbé – demokratikusak voltak. A '45-ösök az ekkor megválasztott országgyűlést tartották a magyarság jogos képviselőjének, a realitásoktól elszakadó, túlzottan is jogi szemléletmódnak köszönhetően pedig ez adott alapot arra, hogy az egyébként konzervatív gondolkodású többség szóba álljon a nyilasokkal és egyéb szélsőjobb elemekkel, akik 1939-ben mandátumot szereztek. Ez a gondolkodás azonban ugyanúgy jellemző volt a nyilasokra is, érdekes mozzanat, hogy az 1939-es alapon állók legfontosabb politikai megmozdulásán, az 1947. augusztus 20-án a bajorországi Altöttingben tartott országgyűlésen, amelyen körülbelül 50-60 egykori, döntően kormánypárti képviselő vett részt, a szélsőjobbos Maróthy Károly vetette fel hozzászólásában, hogy a tanácskozás azért nem megfelelő, mert azon nem tudta magát képviseltetni az összes 1939-ben mandátumot szerzett párt, elsősorban a baloldali ellenzék.³⁸ Mindez a szemlélet azonban azzal is járt, hogy a '39-es alapon állók nem fogadták el az 1945-ben megválasztott nemzetgyűlést, valamint annak emigrációba kényszerített demokrata politikusait – az úgynevezett '47-eseket. Nézeteik szerint, aki elismerte az 1945 utáni politikai rendszert, az egyben elismerte a népbírósági ítéleteket, az egyházak meghurcolását és a törvénytelenégeket. Ezzel szemben az 1947-es emigráció a világháború után kialakult politikai rendszert tekintette alapnak, amelyről azt tartotta, hogy bár a Szovjetunió veszélyeztette és idővel a kommunisták kezébe játszotta át a hatalmat, de a törvényi keretek demokratikusak voltak. A Horthy-korszakot és annak szellemiségét nem fogadták el, és felelőssé tették olyan második világháború alatti bűnökért, amelyekért csakis a megszálló németeket és az őket kiszolgálókat terhelte a felelősség.

Az emigráció két csoportjának ugyanaz volt a problémája. Nem fogadta el a másik eredményeit, a kudarcokat viszont túlzottan kihangsúlyozták. Elsősorban azért ítélték el a másikat, amit egy megszálló hatalom kényszerítésére tettek, vagy nem volt módjuk ellene fellépni. Így szinte lehetetlen volt, hogy ez a két csoport közös nevezőre jusson, és közös harcot folytasson Magyarország függetlenségéért. Annak ellenére, hogy az olyan '39-es alapon álló szervezetek, mint a Magyar Szabadság Mozgalom vagy a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége, több tízezer taglétszámmal rendelkeztek, nemzetközi támogatásra kevésbé számíthattak, mert azt a székhelyét csakhamar az Egyesült Államokban kialakító, '47-esekből álló, Magyar Nemzeti Bizottmány kapta.³⁹ Megemlítendő, hogy az ekkor emigrációban élő, a Horthy-korszakban meghatározó politikusok – vagy akár maga a kormányzó – többségben nem csatlakoztak egyik szervezethez sem.⁴⁰ Amikor a vérbe fojtott forradalom és szabadságharc után 1956-ban megérkezett a következő emigrációs hullám, egy integrálódott, kulturális és segélyező akciókban együttműködő, de politikailag végletekig megosztott nyugati magyarságot talált. Összességében azonban a magyarok segítőkészségből ekkor is jól vizsgáztak, és a „45-ösök” intézményrendszere nagyban segítette az újonnan érkezők integrálódását.

A '45-ös emigráció alig tíz év alatt erőt és fáradtságot nem kímélve kikerült a menekülttáborokból, elsősorban a történelmi egyházak segítségével létrehozta segélyszervezeteit, kiépített egy színvonalas iskolahálózatot, és ápolta a magyar nyelvet, kultúrát, hagyományokat. Márai Sándor találóan fogalmazta meg: „A száműzetés egyik titka: lemondani, sértődés nélkül, minden külső igényről. A másik titok: nem mondani le – semmilyen körülmények között –, semmiféle belső igényről.”⁴¹

■ **JEGYZETEK**

1. Néhány fontosabb munka a teljesség igénye nélkül: Baráth Magdolna: *Menekültekből emigránsok*. Múltunk 2018. 4. sz. 32–59. (A továbbiakban Baráth 2018); Erdős Kristóf: „Ma érkeztem...” *Magyar menekültek Salzburgban, 1945–1953*. Korall 2011. 46. sz. 15–41. (A továbbiakban Erdős 2011); Erdős Kristóf: *Magyar állampolgárok Ausztriából való repatriálásának kérdései (1945–1947)*. In: Andreides Gábor – M. Madarász Anita – Soós Viktor Attila (szerk.): *Diplomácia, hírszerzés, állambiztonság*. NEB, Bp., 2018. 131–160; Erdős Kristóf: *A Hazahozatali Kormánybiztosság a politikai ellenőrzés szolgálatában (1945–1947)*. In: Soós Viktor Attila (szerk.): *Súlypontáthelyezés a diplomáciában. A NEB külügyi munkacsoportjának tanulmányai*. I. NEB, Bp., 2015. 171–196. (A továbbiakban Erdős 2015); Botlik József: *Az őrvideki magyarság sorsa, 1945–1989*. Magyar Nyugat, Vasszilágy, 2015.
2. A legfontosabbnak tekinthetők Borbándi Gyula munkái, aki egyebek mellett összegző monográfiát is közölt arról az emigrációról, amelynek kiemelkedő alakja volt: Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Mikes, Bp.–Hága, 2006.
3. A tanulmány szerzőjének a témában megjelent monográfiája: Nyári Gábor: *Menekültek az új hazában. A német és osztrák területeken élő magyar emigráció története, 1945–1956*. Unicus Műhely, Bp., 2018. (A továbbiakban Nyári 2018)
4. Farkas Ferenc: *Az altöttingi országgyűlés*. Mikes, München, 1969. 12. (A továbbiakban Farkas 1969)
5. Radnóczy Antal: *A magyar katonai emigráció története, 1945–1990*. Hadtörténelmi Közlemények 1998. 3. sz. 728–744. 729–730. (A továbbiakban Radnóczy 1998)
6. A szerző a kutatás során elsősorban a Münchener Magyar Katolikus Misszió Irattárában fellelhető, a Magyar Caritas Szolgálat rendezetlen iratai alapján dolgozott. Külön köszönet illeti Funke Attilát a források feltérásáért. (A továbbiakban MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai)
7. Borbándi 2006. 8.
8. Ponori Thewrewk Aurél: *Nyugatosok. Hadifogoly-émlékezések*. Mundus, Bp., 2004.121. (A továbbiakban Ponori Thewrewk 2004)
9. Erdős 2015. 174.
10. 1944. április 14-én Csatay Lajos honvédelmi miniszter és Edmund Veessenmayer megállapodást írtak alá arról, hogy a 17 év feletti német nemzetiségű fiúknak az SS-ben kötelező szolgáltni. A svábok német megszállás utáni helyzetéről bővebben lásd Norbert Spannenberger: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Lucidus, Bp., 2005. 353–380.
11. M. Kiss Sándor: *Közéletések – 1956*. Kairoosz, Bp., 2011. 184–185.
12. Kis Újság 1945. december 5.
13. Borbándi 2006. 7.
14. Jöjjetek, 1948. július
15. Displaced Person – elhurcolt személy.
16. Erdős 2011. 17.
17. Borbándi 2006 i. m. 5; ehhez hasonló adatokat közöl, de eltérő forrásokból Puskás Julianna: *Magyar menekültek, emigránsok – „DP-k” és „56-osok”, 1944–1957*. Aetas 1996. 2–3. sz. 67–69. (A továbbiakban Puskás 1996)
18. Puskás 1996. 69.
19. Rozsályi Zoltán: *Francis. Egy idegenbe szakadt pap életútja*. Szerzői kiadás, Bp., 2005. 56.
20. A dátumot valószínűleg tévesen állapították meg, ismerve a magyar alakulatok áthelyezésének időpontját, az adatok minden bizonnyal 1944. november–decemberi állapotokat jelölhetnek.
21. Politisches Archiv Berlin (A továbbiakban: PA). B 11 Ausarbeitung des Südost-Instituts die von der damaligen Ostabteilung des Auswärtigen Amts, Die ungarische Emigration mit besonderer Berücksichtigung der Lage in Westdeutschland, neuen Aktennummer 594, der alten Akte 677–678. (A továbbiakban: Die Ungarische Emigration) 5–6.
22. Farkas 1969 i. m. 12.
23. *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Szerkesztette a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogollyszolgálat. Hungária, München, 1950. A munka elsődlegesen – hazatérő német hadifoglyok nyilatkozatai alapján – a Szovjetunióban raboskodó magyarokról közölt adatokat, itt voltak olvashatók először a 600 000 hadifoglyról szóló adatok. A könyvet több nyelvre lefordították, így világszerte nagy visszhangot keltett, adatait az ENSZ is hitelesnek fogadta el.
24. Surrendered Enemy Personnel – magát önként megadó ellenséges személyi állomány.
25. Máday Béla: *Beszámoló a Magyar Vöröskereszt ausztriai és németországi kirendeltségének tevékenységéről*. Salzburger Druckerei und Verlag, Salzburg, 1947. 111.
26. Baráth 2018. 33.
27. Ponori Thewrewk 2004. 118.
28. Prímási Levéltár Esztergom (a továbbiakban: PLE). Mindszenty-per iratai 5. doboz V-700/17A. 401. (652/1946.) II hadifogolytábor-látogató körút. 396.
29. Gosztonyi Péter: *A Magyar Honvédség a második világháborúban*. Európa, Bp., 1992. 279.
30. Uo. 283.
31. Az egyházak emigrációban betöltött szerepét lásd Nyári 2018. 161–168.
32. MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. München, Landshut, Passau, Pfarrkirchen, Eggenfelden, Dingolfing, Ganghofen, Metten, Rosenheim tagzervezetek iratai.
33. MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. Pocking, Eggenfelden tagszervezetek iratai.
34. MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. A dachauai táborban tartózkodó magyarok névsora. 1948.
35. MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. Jegyzőkönyv a donauwörthi külföldi táborban tartózkodó magyarság gyűléséről. 1948. október 6.; MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. Horváth Árpád levele a Karitásznak. Valka tábor, 1951. október 25.

36. MMKM Irattára. MCSZ rendezetlen iratai. Magyar Caritas Szolgálat Ganghőfeni csoportjának jegyzőkönyve. 1948. október 25.
37. Bővebben lásd Nyári Gábor: *Iskolák a határon túl. Keresztény-konzervatív szellemiségű magyar oktatás német és osztrák területeken a második világháború után*. In: Rajnai Zoltán – Fregan Beatrix – Ozsváth Judit: *Az 5. Báthory-Brassai Konferencia tanulmánykötetei*. Óbudai Egyetem, Bp., 2014. 409–416.
38. Az altöttingi eseményekről bővebben lásd Nyári 2018 i. m. 118–133.
39. Baráth 2018. 42; Gecsényi Lajos: *Emigrációs útkeresések. A Magyar Nemzeti Bizottmány előtörténetéhez*. Századok 2015. 6. sz. 1487–1502.
40. A politikai szervezetekről, azok működéséről és egymáshoz való viszonyáról bővebben lásd Nyári 2018. 69–118.
41. Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt, 1949*. Vörösváry, Torontó, 1999. 59.

